

УДК 069.51:64:72.04.016.4(477)"1648/179":[069:908]-026.48(477.63-25)(045)

РІЗЬБЛЕНІ СВОЛОКИ З ГЕТЬМАНЩИНИ В КОЛЕКЦІЇ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО МУЗЕЮ

Анатолій Щербань

доктор культурології, доцент,

завідувач кафедри

музейно-туристичної діяльності

Харківської державної академії культури

*Уточнення атрибуції музейних предметів, таких як українські різьблені сволоки ранньомодерної доби, – актуальна проблема сучасного козакознавства. **Мета** дослідження полягає у висвітленні історії надходження сволоків з колишньої території Гетьманщини до Катеринославського музею імені О. Поля та здійснення їх порівняльного аналізу. **Методи** дослідження: порівняльно-історичний, аналізу та синтезу. **Висновки:** Різьблені сволоки, що походили з теренів Гетьманщини і потрапили на початку ХХ ст. до Катеринославського музею імені О. Поля з 1960-70-х рр. зберігаються в Запорізькому краєзнавчому музеї, Нікопольському краєзнавчому музеї та Національному заповіднику «Хортиця». Вони датовані відповідно 1719, 1733 та 1743 рр. і були створені для будинків священника, козацького сотника та особи, соціальний стан котрої не визначено. За морфологією та змістом написів вони подібні, але мають різний ступінь декорованості. Найбагатше прикрашено сволок представника козацької старшини, найпростіше – священника.*

Ключові слова: *ранньомодерна доба, Гетьманщина, Катеринославський музей імені О. Поля, різьблені сволоки*

The urgent problem of modern Cossack studies is clarification of the attribution of museum objects, such as Ukrainian carved ceiling beams (svolok) of the early modern era. The purpose of the research is to describe the history of the

arrival of ceiling beams from the former territory of the Hetmanate to the Katerynoslav museum named after O. Pol and to carry out their comparative analysis. Research methods: comparative-historical, analysis and synthesis. **Conclusions:** Carved ceiling beams that came from the Hetmanate and got into the early 20th century. to the Katerynoslav Museum named after O. Pol from the 1960s and 1970s are stored in the Zaporozhye Regional Museum of Local History, the Nikopol Museum of Local History and the Khortytsia National Reserve. They are dated 1719, 1733, and 1743, respectively, and were created for the houses of a priest, a Cossack centurion, and a person whose social status has not been determined. They are similar in terms of morphology and content of the inscriptions, but they have different degrees of decoration. The Cossack ceiling beam is the most richly decorated, the priest's is the simplest.

Key words: early modern era, Hetmanate, Katerinoslav Museum named after O. Pol, carved ceiling beam (svolok)

Вступ. У Катеринославському музеї імені О. Поля містилася представницька колекція різьблених сволоків ранньомодерної доби. Три нині зберігає наступник закладу – Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького. Принаймні чотири – впродовж 1960-70-х рр. потрапили до інших музейних закладів України. Три з них походять із населених пунктів Гетьманщини. Інформація про кожен окремо висвітлювалася в публікаціях (наприклад, [1; 5; 7; 15], але без акцентування уваги на місце побутування до часів перевезення в Катеринослав. А оскільки ці сволоки нині зберігаються в музеях на колишніх землях Війська Запорізького Низового, може скластися враження, що вони походять з будинків запорожців. Більше того, в підписі на етикетці предмета, котрий зараз перебуває в Нікопольському краєзнавчому музеї, до часів повномасштабного вторгнення військ РФ на терени України значилося хибне походження – із «запорозького куреня» (іл. 2: 2).

Сучасні українські вчені продовжують активно досліджувати пам'ятки козацької доби. Зокрема – через уточнення атрибуції музейних предметів.

Відповідно, тема даного дослідження є **актуальною**. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше прослідковано історії надходження трьох сволоків до колекції Катеринославського музею імені О. Поля за епістолярною спадщиною Д. Яворницького та публікаціями початку ХХ ст.

Мета дослідження полягає у висвітленні історії надходження сволоків із колишньої території Гетьманщини до Катеринославського музею імені О. Поля та здійснення їх порівняльного аналізу.

Завдання дослідження: за епістолярною спадщиною Д. Яворницького та публікаціями початку ХХ ст. описати шляхи появи сволоків у музеї; за сучасними публікаціями зробити порівняння параметрів та елементів їхнього декору; показати місце цих сволоків серед інших подібних предметів.

Методи дослідження: порівняльно-історичний, аналізу та синтезу.

Результати дослідження. В епістолярній спадщині Д. Яворницького віднайдено інформацію про три сволоки, що потрапили до Катеринославського музею з теренів Гетьманщини. Перший (Рис. 1) передав 1905 р. Іван Тищенко, землевласник с. Весело-Іванівка (нині неіснуюче, знаходилося біля м. Жовті Води, Олександрійський район Кіровоградській області). Це виріб 1749 р. з будинку священника Сімеона Петровича в с. Крилів (на початок ХХ ст. – Херсонської губернії) [16, с. 53]. Про нього Тищенко писав Яворницькому 1905 р. лист (Арх-20475) [2, с. 134]. 1965 р. артефакт передано до Запорізького краєзнавчого музею Харківським історичним музеєм [15, с. 9].

Другий за часом надходження до музею сволок з Гетьманщини (із Зіньківського повіту Полтавської губернії) був знайдений археологом і етнографом Іваном Зарецьким. У листі до нього від 21 грудня 1908 р. Д. Яворницький писав: «Если Ваш сволок стоит 12 рублей, то пришлите его для моего Музея. Но предварительно тщательно упакуйте его тряпками и рогожей главным образом ту сторону, где надпись... Пересылка и упаковка за наш счет». Сволок доставили до Катеринослава залізницею [10, с. 60-63].

Тобто Іван Зарецький запропонував Яворницькому купити сволок, а той швидко погодився. Одночасно Зарецький пропонував придбати цей сволок М. Біляшівському. Завдяки збереженому листу від 4 грудня 1908 р. можемо конкретизувати деталі: «у меня есть сволок, который Вы когда-то его и видели, он предназначался мною для Петербурга, но теперь мои условия изменились а поэтому я волен продать его кому угодно. На сволоке есть надпись славянскими буквами, кем построен дом и проч., а также и год 1773. Цена ему будет 10 рублей». Л. Овчаренко, яка опублікувала листа, прочитала рік як 1773. Але на поданій дослідницею фотографії документа помітно, що третя цифра може бути і 1 і 4 й 7 [8, с. 8, 21]. Зважаючи на те, що в колекції Д. Яворницького був лише один сволок із датою, в якій останньою цифрою є трійка – 1743 р., – з будинка Григорія Єпифіна (Рис. 3), є підстави для висновку, що це предмет, знайдений і проданий Іваном Зарецьким. 1976 р. Дніпропетровський історичний музей передав його до заповідника «Хортиця».

1914 р. було перевезено до музею третій сволок. У публікації з часопису «Україна» йдеться про те, що цей сволок із с. Озерки Кобеляцького повіту Полтавської губернії перевезли «співробітники запорозького відділу» [5, с. 151]. Але епістолярна спадщина Д. Яворницького не підтверджує таке твердження. У ній знайдено інформацію, що сволок привезли посередники між власниками і музеєм. Вперше він згадується в листі М.П. Бутовського від 23.07.1912 р.: «г. Потоцкий согласился передать сволок в Ваше распоряжение, оставляя за собою право взять его в случае надобности обратно. Таким образом, когда Вы захотите, можно его взять» [3, с. 94]. Але Олександр Платонович Потоцький (генерал, бувший директор Полтавського кадетського корпусу, перший голова Полтавської ученої архівної комісії) повідомив через три місяці (27 жовтня 1912 р.) Д. Яворницькому, що «упоминаемые Вами старинные предметы принадлежат жене моей, которая их любит и дорожит ими. К тому же и старушка, передавая их ей,

здравствует, и жена находит неудобным отчуждать подарок. Как поступит она в будущем, сказать не умею, во всяком случае мне нравится Ваше усердие к Вашему детищу – иначе ничего хорошего не устроишь» [3, с. 222]. Далі довірені особи Яворницького – родина Метельських майже два роки домовлялася з бабусею, котра згадується в попередньому листуванні. Вона виявилася досить підприємливою, вирішила заробити за сволок разом із різьбленим одвірком значні кошти. Наприклад, у листі від 24.02.1914 р. М. Метельський писав Д. Яворницькому «Сейчас я нахожусь в м. Киценка и торгуюсь с треклятой бабой за сволок. Начала она с тысячи рублей, но теперь хочет за 300, но все колеблется. Один из Киценских батюшек смог бы купить сразу и внести деньги за другой сволок» [4, с. 291]. Лише в листі від 14.03.1914 р. А. Метельська повідомила вченого, що «матушка, владелица сволока, обливается горькими слезами и горюет, что дешево отдала свое сокровище. Нашлись добрые люди из Полтавы, которые предлагали 250 рублей, а мы сошлись, и то с большим трудом за триста. Комора разобрана, сволок и одvirки тоже извлечены» [4, с. 287-288]. Нині цей сволок перебуває в Нікопольському краєзнавчому музеї, а одвірки лишилися в Дніпропетровському національному історичному музеї імені Дмитра Яворницького.

На жаль, жодного з досліджуваних сволоків через переховування їх від воєнних загроз мені безпосередньо опрацювати не вдалося. Адже Нікополь, Запоріжжя та Хортиця знаходяться близько до лінії фронту. Нижченаведені дані (Табл. 1) взято із опублікованих матеріалів та зображень, викладених на Інтернет-ресурсах чи наданих особисто дослідниками¹.

Табл. 1. Дані про досліджувані сволоки.

Сучасне місце зберігання	Рік виготовлення і місце	Довжина	Висота	Ширина	Матеріал	Напис	Джерело інформації
--------------------------	--------------------------	---------	--------	--------	----------	-------	--------------------

¹ Зокрема, дякую А. Будніковій та А. Василенко за надані фото сволоків з колекції заповідника «Хортиця».

	знахідки						
Запорізький краєзнавчий музей	1719, м. Крилов,	495	30	23	Дуб	БЛГОСЛОВЕНІЕМЪ БГА СЦА ІЗВОЛЕНІЕМЪ СНА И ДЪЙСТВИЕМ СТАГО ДХА СОДАНЪ ДОМ СЕЙ РАБОМЪ БЖИИ ЩЕННОІЕРЕСМ СІМЕОНОМ ПЕТРОВИЧСМ КРЕСТОВИМ КРИЛОВСКИМ НАМЕСНИКОМ 1719 ГОДА МАРТА 20 ДНА	15, с. 9- 12
Нікопольський краєзнавчий музей	1733	-	-	-	сосна	... ОТЦА И ПОСПЕШЕНІЕМЪ СЫНА И СОВЕРШАНІЕМЪ СВЯТОГО ДУХА СОВРУЖИСЯ ДОМЪ СЕЙ СТАРАНІЕМЪ И КОШТОМЪ РАБОМ БОЖИИМЪ ГРИГОРИЕ ПОТОЦКИМЪ ЕГО МИЛОСТІЮ ПАНОМЪ СОТНИКОМЪ КИШЕНСКИМЪ РОКУ 1733 МЦ ...	5, с. 151
Національний заповідник «Хортиця»	1743, Зіньківський повіт (?)	472	20,5	22,5	-	1. 1743, Зіньківський повіт (?), Полтавщина [Изволенієм Божим действиєм Сына с поспешеством святого] ДУХА СОЗДАСЯ ДОМ СЕЙ РАБОМ БОЖИИМ ГРИГОРИЕМ	7, с. 246- 247

						ЄПІФІНМ ГОДА»	1743	
--	--	--	--	--	--	------------------	------	--

За ними зрозуміло, що усі сволоки виготовлено з прямокутних брусів середньої для подібних виробів ранньомодерної доби довжини. В одному випадку соснового, в іншому – дубового. Матеріал третього у відповідній публікації не вказаний. Внаслідок обстеження різьблених сволоків ранньомодерної доби з інших музеїв України з'ясовано, що сосна (легка, міцна та доступна деревина) була найбільш розповсюдженим матеріалом для виготовлення цих деталей будинків. Етнографічний запис, зроблений влітку 1929 р. А. Терещенком від селянина-тесляра (за життя побудував 15 хат) з с. Крупське Золотоніського повіту Ілька Тупоти додає кілька деталей. Адже наприкінці XIX – у першій чверті XX століття сволоки робили також найчастіше із сосни. Притому вона була особливою – «плавною». Тобто такою, яку спускали плотами Дніпром з Чернігівської губернії. Бо це дерево «мало шашиль їсть». Коли ж «плавної» сосни не було, сволоки робили з дуба [11, с. 52].

Форма всіх брусів ускладнена внаслідок профілювання боків, і, на двох виробках, декоруванням нижніх частин повздовжніми смугами орнаменту. Найбільш прикрашено сволок з будинку козацького сотника Григорія Потоцького. Зокрема, по горизонтальній осі його нижньої площини вирізьблено вал із насічками (Рис. 2), котрий імітує мотузку. Саме «товстою віровкою» називав цей досить поширений на різьблених сволоках Наддніпрянщини ранньомодерної доби елемент декору вищезгаданий тесляр Ілько Тупота [11, с. 52]. До речі, повздовжній виступ, що утворився по центру нижньої площини сволока священника Сімеона (Рис. 1:1) після профілювання, в результаті доробки також міг перетворитися на мотузкоподібний елемент.

Вище «мотузка» на сволоці Григорія Потоцького (Рис. 2) міститься смуга напівовів, а над ними – кілька рядів «нігтьоподібних» ямок. Останні

мотиви – головні в системі декору на сволоці Григорія Єпіфіна (Рис. 3). Окрім описаних у даній статті, подібні смуги має лише один із відомих мені сволоків XVII-XVIII ст. – створений для хати Іоана Андрієвського 1752 року (нині експонується в Національному історико-археологічному заповіднику Переяслав (Рис. 4), місце знахідки якого мною не з'ясоване). До речі, система декорування останнього сволока, форма хреста на його лицевій поверхні, розеток, також подібні до тих, які містяться на сволоці Григорія Єпіфіна. Також там присутні напівови, які є на сволоці Григорія Потоцького. Тобто за морфологією декору ці три сволоки можна об'єднати в одну групу.

У верхньому профільному поясі всіх вищезгаданих сволоків містяться досить прості за формою, можна сказати канонічні, благословляючі написи з відомостями про власників будинків і дати їхнього спорудження. Досить канонічні зображення для сволоків ранньомодерної доби Наддніпрянщини містяться в центральних частинах, які лишалися непрофільованими, бо були найбільш напруженими під час тримання стелі. По центрах лицьових частин містяться різні за формою хрести (п'яти- та дванадцятикінцеві) на схематично зображених Голгофах із відповідними буквенними позначками та (окрім виробу з будинку Григорія Потоцького), символами тортур Ісуса Христа. На нижніх площинах по центру вирізьблено розетки – найстаріші та найпоширеніші зображення на слов'янських різьблених стельових балках.

На сволоці з будинку Григорія Потоцького обабіч медальйона з Голгофою в центрі лицевої поверхні містяться зображення чотирьох «виноградних грон» (Рис. 2:2). Ці символи нечисленні на збережених досьогодні українських сволоках ранньомодерної доби. Одне, більш реалістичне, є на сволоці 1741 р. з Жовниного (Полтавщина), але воно розміщене вертикально [12, с. 7, іл. 5]. Кілька горизонтально розташованих «грон» вирізьблено на краях лицевого та зворотнього боку і в центрі нижньої частини сволока Івана Рабца 173? р. [9, с. 48, мал. 9]. Грони з трикутників, подібні до тих, які на початку XX ст. активно використовували представники

українського модерну в архітектурі та графіці містяться на сволоці початку XVIII ст. з Києва (хата писаря Київського полку Созонта Грабовського [13, с. 22]). До нечисленних зображень на українських сволоках ранньомодерної доби відноситься і герб російської імперії, що містився в центрі зворота сволока Григорія Потоцького. Вони присутні також на двох сволоках з півночі Гетьманщини. Один – з хати Бобровицького сотника Остерського полку Михайла Хенцинського [13, с. 22].

Насамкінець – про власників будинків, з яких походять сволоки. Найбагатше декорований належав засновнику старшинського козацького роду. Наприкінці XVII ст. він був рядовим козаком, відзначився при взятті татарської фортеці Кизи-Кермен. Потім, упродовж близько сорока років очолював Кишенську сотню Полтавського полку. Далі цю посаду обіймав його син Василь. Нащадок Григорія, Павло Платонович Потоцький став видатним колекціонером та музейником [6, с. 134].

Найбідніше декорований сволок мав священник Успенської церкви м. Крилова Миргородського полку, крестовий намісник Симеон Петрович. Відзначу, що й інші відомі на сьогодні сволоки з будинків священнослужителів (наприклад, архімандритів Єлецького монастиря Феодосія Углицького 1688 р. [13, с. 23, іл. 1:2] та Києво-Печерської лаври Тимофія Щербацького 1743 р., пресвітера церкви святого Архістритига Михайла в м. Дашів Василя Плотницького 1758 р.) [14] не містять декоративних надлишків. Зверну увагу на факт наявності розеток у центрах нижніх частин сволоків обох архімандритів. У хаті Феодосія Углицького – «квіткової», у Тимофія Щербацького – «вихрових». Наявність їх на балках з будинків тогочасних церковників дає підстави для заперечення поширюваної багатьма авторами публікацій інформації про можливість наявності в таких знаках на українських сволоках останньої чверті XVII-XVIII ст. язичницької семантики. Більш імовірно, що це символ «небесного саява», світил, святих. До речі, сволок священника з Дашева на тому місці, де на сволоках

Наддніпрянщини зазвичай зображалися розетки, містить медальйон із монограмою Діви Марії.

Відомостей про соціальний стан Григорія Епіфіна знайти не вдалося.

Висновки. Різьблені сволоки, що походили з теренів Гетьманщини і потрапили на початку ХХ ст. до Катеринославського музею імені О. Поля з 1960-70-х рр. зберігаються в Запорізькому краєзнавчому музеї, Нікопольському краєзнавчому музеї та Національному заповіднику «Хортиця». Їх було придбано для Д. Яворницького за посередництва інтелігенції – двох прихильників його діяльності й одного дослідника, який займався комплектуванням музейних колекцій. Вироби створені для будинків священника, козацького сотника та особи, соціальний стан котрої не визначено датовано 1719, 1733 та 1743 рр. За морфологією та змістом написів вони подібні, але мають різний ступінь декорованості. Найбагатше прикрашено сволок козацького сотника, найпростіше – священника. Перший містить рідкісні для українських сволоків елементи декору й унікальне за морфологією зображення Голгофського хреста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Vasylenko A.Yu. Ornament na svolokakh doby kozatstva: interpretatsiia ta analiz elementiv. *Zapovidna Khortytsia. Istoriiia zaporozkoho kozatstva: v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi: materialy IV mizhnarod. nauk.-prakt. konf. Zaporizhzhia*: A&V. Art CROUP, 2010. S. 210–214.

2. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Kataloh muzeinoi kolektsii. Dnipropetrovsk: Porohy, 1992. 223 s.

3. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D.I. Yavornytskoho / Ukladachi S.V. Abrosymova, N.Ye. Vasylenko, A.I. Pierkova ta in.; Vstup. st. S.V. Abrosymovoi; Pid zahalnoiu red. N.I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk, 2005. 740 s.

4. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 7: Lysty vchenykh, diiachiv kultury, literatury, mystetstva ta shanuvalnykiv starovyny do

D.I. Yavornytskoho / Ukladachi: Ya. Bandur, V. Beketova, N. Vasylenko [ta in.]; za zah. red. N. Vasylenko. D.: Lira, 2021. 800 s.

5. Katerynoslavskyi muzei imeny A.N. Polia. Ukraina. 1914. Kn. I. S. 150–151.

6. Lazanska T. Nashchadok Kyshenskoho sotnyka. *Kyivska starovyna*. 1997. № 5 (317). S. 133–143

7. Mirushchenko O., Klymenko A. Svoloky z koleksii Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Istoriia zaporozkoho kozatstva: v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi : materialy III Vseukr. nauk.-prakt. konf. Zaporizhzhia : Vydavets Hlazunov S.O.*, 2008. S. 245–249.

8. Ovcharenko L. Epistoliarna spadshchyna Ivana Zaretskoho – dzhereło keramologichnykh doslidzhen. *Arkheologichna keramologhiia*. 2020. №2 (4). S. 3–26.

9. Ukrainske narodne mystetstvo. Rizblennia ta khudozhnii metal / uporiad. P.H. Yurchenko (keriv.); A.F. Budzan; P.M. Zholtovskyi. Kyiv: Derzh. vydav. obraz. myst. i muz. lit. URSR, 1962. 229 s.

10. Suprunenko O. Lyst Dmytra Yavornytskoho. *Narodna tvorchist i etnografiia*. 1993. №4. S.60–63.

11. Tereshchenko A. Materiialy do studiiuvannia narodnoi ukrainskoi arkhitektury. (Zakladannia y buduvannia khaty). *Khronika arkheologii ta mystetstva*. 1930. Ch. 1. S. 49–52.

12. Shcherban A., Babkova N., Chebotarova L. Zhovnynskyi svolok. Kharkiv-Poltava: TOV «Maidan», 2024. 16 s.

13. Shcherban A. Rizbleni rannomoderni svoloky pivnochi Ukrainy. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*. 2024. Vyp. 33. S. 21–29.

14. Shcherban A. Svolok 1758 roku i tserkovna istoriia sela Dashiv : pereosmyslennia. *Narodna tvorchist ta etnologhiia*. 2024. № 4 (404). S. 110–118.

15. Yatsenko S.P. Svolok iz koleksii Zaporizkoho kraieznavchoho muzeiu. *Muzeinyi visnyk*. Zaporizhzhia: PP «AA Tandem», 2010. № 10. S. 9–15.

16. tvarnytskyi D.Y. Otchet Ekaterynoslavskoho oblastnoho muzeia ym. A.Y. Polia, 1905-1906 hh. Ekaterynoslav: Typ. Hub. Pravlenyia, 1907. 232 s.

1

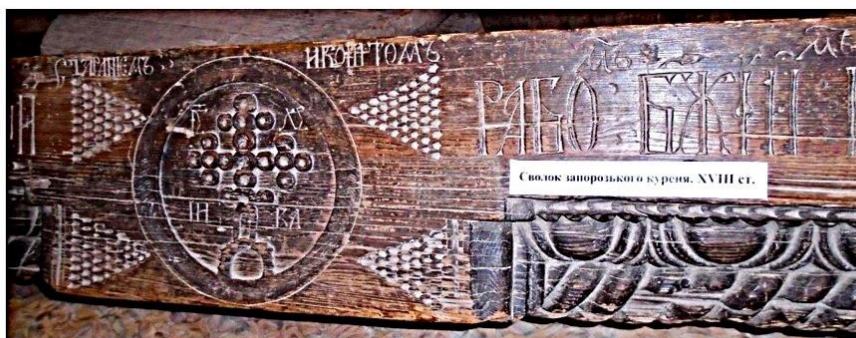

2

Рисунок 1. Сволок з будинку священоієрея Успенської церкви м. Крилова Миргородського полку, крестового намісника Симеона Петровича. Дерево, різьблення, 1719. Експозиція Запорізького краєзнавчого музею. Фото А. Татарко, 2024.

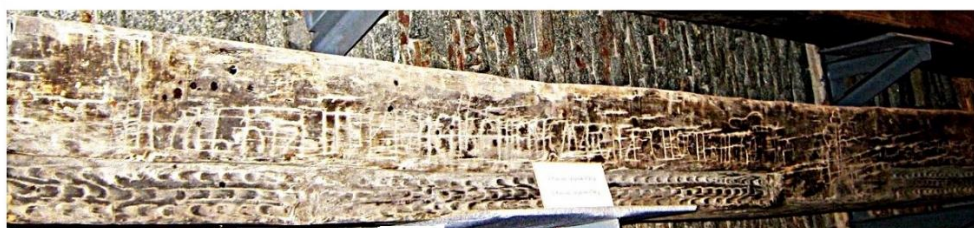

1

2

Рисунок 2. Сволос з будинку кишенського сотника Полтавського полку Григорія Потоцького. Дерево, різьблення, 1733. Експозиція Нікопольського краєзнавчого музею.
Фото походять з відкритих інтернет-ресурсів.

1

2

Рисунок 3. Сволоок з будинку Григорія Епифіна. Дерево, різьблення, 1743. Експозиція Національного заповідника «Хортиця». Фото А. Василенко, 2010.

1

2

Рисунок 4. Сволоок з будинку Іоана Андрієвського. Дерево, різьблення, 1752. Експозиція Національного історико-археологічного заповідника Переяслав. Фото Т. Родіоненко, 2024.